

dobro. I govorite dobro ilirski i talijanski, da se ne bi trudili oskvrnjeno predati kad dozrije ono što su loše naučili.

Ali zašto vama ovo napominjem, vama koji vještinom podučavanja dobro vladate, ili zašto vas, radije, zadržavam u takvim sitnicama, gotovo nedostojnim vaše mudrosti, velleučeni slušatelji? Oprostite, molim, ako sam možda neumjereno s vama postupio, opominjući i savjetujući ono što ne bijaše potrebno; oprostite, kažem, onoj želji i nastojanju, čega se držim, da gimnaziju i nove škole vidim kako dobro i pravilno napreduju i kako mladosti donose plodove, koje je naš premudri car i kralj Franjo predložio ovom novom uredbom o učenju. Budući da on, zauzet najvećim pitanjima u ratu i miru u tolikom carstvu, nema već ništa važnije nego da obrazovanje i odgoj djece i mladih, što je temelj kraljevstava, budu takvi da zaista vjera, lijepe književnosti i slobodne vještine ne samo ne izgube ništa dobrog, niti da pretrpe ikakvu štetu kroz nepovoljne prilike vremena, nego da svakodnevno više cvjetaju i steću nov ures na sreću i slavu njegovih naroda i ljudi, odgovorimo naredbama i zavjetu našeg najuzvišenijeg kralja duhom kojim možemo, nastavnici i učenici najizvrsniji, mi radom i stegom, a vi učenjem i marljivošću. Tako će se sigurno dogoditi da u ovom gradu, koji su toliko oplemenili besmrtnim spisima Getaldić, Bošković, Kunić, Stay, Restić, Džamanjić, Ferić i mnogi drugi, sve više cvatu umještva i znanja. Tako će se dogoditi da ćemo mi, koji ih predajemo, i vi, koji ih učite, biti pozvani za dio onih nagrada, kojima je štovatelje umjetnosti i znanja Austrijska kuća naviknula, najviše se natjećući, poticati i ukrašavati.

Govorio sam.

Zlatko Šešelj

Gortanova *Gramatika* i pouka latinskoga jezika

U DUGOM, plodnom i svestranom djelovanju profesora Veljka Gortana pedagoška diionica zauzima značajno mjesto. Ne samo po tomu što je doslovce sav svoj vijek proveo za katedrom – čemu smo većina nas živi svjedoci – već i po tomu što je njegovim imenom započinjao trijumvirat odgovoran za udžbenik latinskoga jezika kojim su generacije hrvatskih (i ne samo hrvatskih) učenika otkrivale tajne i ljepote latinskoga jezika i antičke civilizacije. Udžbenici tajanstvena naslova *Lingua Latina I* i *II* upućivali su desetgodišnjake u oblike i odnose latinskoga jezika, kao što će *Elementa Latina* u to upućivati srednjoškolce, a *Gramatiku* latinskoga jezika upotrebljavat će i studenti, pa i oni kojima će latinski jezik postati životnim putem.

A da je u pravo Gortanova *Gramatika* predstavljala vrlo značajan korak u razvitku pouke latinskoga jezika, pokušat će pokazati ovaj tekst. Pri tomu se nećemo baviti toliko analizom unutarnje strukture *Gramatike*, već ćemo nastojati s jedne strane – samo u najgrubljim crtama – skicirati kontekst u kojem se javlja, a s druge strane osvijetliti ono što je u njezinu impostiranju, kao moderna priručnika, bilo osobito važno i čime je *Gramatika*, zapravo, omogućila dalji razvitak pouke latinskoga jezika u hrvatskim školama.

Pouka pak latinskoga jezika na hrvatskim je prostorima prisutna već tisućljećima, te se – makar kao slabašno svjetlo uljanice – održala sve do naših dana. Pa premda je povijest tog segmenta našeg razvitka izuzetno zanimljiva, te uvelike oslikava bitne tokove povijesti cijeloga obrazovnog organizma, ona sama po sebi nije tema ovoga rada. Poslužiti će nam ipak kao pozadina i kontekst bez kojeg se i sadašnji vidovi pouke klasičnih jezika, napose latinskoga, ne mogu potpuno shvatiti.

Na oblikovanje obrazovnog sustava u cjelini, kao što je poznato, djeluju raznolike sile, od kojih su najbitnije dvije: društvene potrebe za transferom znanja i raznih oblika socijalnih kompetencija (vrijednosni sustavi, oblici ponašanja, moralne zasade i dr.), te, naravno, znanstveni dosezi onih područja ljudskoga znanja koja treba prenositi. Pri tomu je odnos tih dviju silnica vrlo složen, a njihov utjecaj isprepleten (katkad komplementaran, katkad oprečan), premda se načelno radi o autonomnim sferama odlučivanja.

Svako društvo, naime, oblikuje – kao superstruktura, odnosno sistem – čitav niz zahtjeva prema svim društvenim podsistemima, a odgoj i obrazovanje su upravo takav podsustav. Ciljevi (ili htijenja) svake zajednice, premda se rijetko eksplicitno iskazuju,

supsumiraju stvaranje takvog obrazovnog sustava koji će te ciljeve najuspješnije servisirati. Kad se, dakle, iskažu ciljevi neke zajednice u čijoj se ovlasti nalazi i oblikovanje obrazovnog podsustava, tad se oblikuju i ciljevi obrazovanja koji se onda pretaču u praktična rješenja¹ (plan i program, kurikulum i sl), koja dalje oblikuje struka². U hrvatskom se slučaju već više od stoljeća i po, oblikuje odgojnoobrazovni sustav, onaj formalni, školski, oblikuju pomoću plana i programa. Izbor nastavnih predmeta i njihovo trajanje uokviruju se nastavnim planom, a ključni sadržaji koji se od tih predmeta očekuju nastavnim programom. Društveni zahtjevi, dakle, oblikuju nastavni plan i program. No konkretne nastavne sadržaje, nastavne cjeline i teme koje se poučavaju, oblikuje struka derivirajući ih iz načela znanstvene obrade istovrsne znanstvene discipline. I dok se na ovim razinama oblikovanja obrazovnog sustava glavne sile ponašaju gotovo autonomno, kad se pak spustimo na područje konkretnih rješenja, metoda i tehnika pouke i učenja, na sustav odnosa i zahtjeva, na evaluacijska načela (ocjenjivanje), te na oblikovanje obrazovne vertikale čvrsto će se ispreplesti društveni zahtjevi sa znanstvenim temeljima i zajednički oblikovati načine rada i, uopće, načela djelovanja školskoga sustava.

Kad govorimo o školskom sustavu, tad se moramo ograničiti na posljednja četiri stoljeća obrazovanja u Hrvatskoj, jer su zajednice ranijih stoljeća – počevši od nastavne prakse rimskih naselja koja se na našem području ustaljuju u prvim stoljećima naše ere, pa sve do dolaska isusovaca u Hrvatsku krajem 16. stoljeća³ – svoje obrazovne i odgojne potrebe tješavale u svom dvorištu, svaka za sebe. Tek će isusovci, kojima je prepušten nadzor nad duhovnom proizvodnjom (školovanje mladih ljudi i provođenje cenzure) oblikovati sustav koji će nadmašivati feudalne autonomije. Taj sustav, još čvrsto oslonjen na kasnoantički model septem artes liberales⁴ koji je ojačan Alkuinovim autoritetom postao kakav takav temelj srednjovjekovne pouke, ipak je pokazivao sve značajke sustava. Upravo globalna potreba za suzbijanjem reformacijskih pokreta ne samo u Europi, već

¹ Zanimljivo je da se u najnovije vrijeme u tom relativno jasnom procesu u nas stvorila zbrka koja je rodila tzv. HNOS. U procesu oblikovanja sustava naime tvorci tzv. HNOSA nisu uopće shvatili da se obrazovni standard stvara pretvaranjem društvenih – u našem slučaju državnih – ciljeva u sustav predmeta i okvira sadržaja, koje onda stručno oblikuju u nastavni plan i program, odnosno kurikulum, već su to sve spojili u jedan dokument!

² Premda se katkad može učiniti – osobito u promatranju povijesnih modela – da je struka bila ancilla društvenim zahtjevima, mislimo da je u tom odnosu mnogo više interakcije no što se to na površini vidi.

³ Isusovci su se prvo uputili u Zagreb i uspostavili svoje sjedište 1594. u napuštenom samostanu kojeg su napustili dominikanci iz straha od Turaka. Potom su se raširili Hrvatskom tako da je gotovo u svakom gradu postojao isusovački samostan uz koji će se razvijati škola.

⁴ Sustav septem artes liberales oblikovao se u kasnoj antici (a svoju je jasnu koncepciju dobio u djelu Marijana Kapele). Svaka je ars predstavljala zapravo jedan stupanj k znanju potrebnom za visoku naobrazbu dostojnu slobodna čovjeka: govorništvo, odnosno književno i filozofsko djelovanje. U školskim je relacijama taj sustav predstavljao sedam stupnjeva svladavanja vještina, nešto poput razrednog sustava u modernom školstvu. Ti su stupnjevi trajali onoliko dugo koliko je učeniku trebalo da njime ovlada, dakle ipak bitno različito od današnjih razreda, pa je učenje moglo biti kraće od sedam godina ili dulje od toga. Prva su tri stupnja obuhvaćala gramatiku, retoriku i dijalektiku (tzv. trivium) kao neku vrstu sredstva (organon, instrumentum) za viši stupanj, tzv. quadrivium, koji je obuhvaćao muziku, aritmetiku, geometriju i astronomiju.

sad na pozornici čitava svijeta (jer su isusovci preuzeli i misionarenje), nagnalo ih je da u svoj rad unesu sustavna rješenja.

Pouka koju su nudili isusovci ne samo za formiranje svećeničkog kadra već i za civilne svrhe nije imala čvrste vremenske koordinate, već se u viši stupanj prelazilo kad je svladan prethodni, ne postoji »razred«, »školska godina« ni čitav inventar koji se nama čini samim po sebi razumljivim. Jezik je pouke latinski, a izvori znanja isključivo pisci, antički i kršćanski: gramatičari, pisci antičkog i kršćanskog kanona i nadalje Sveto pismo. Čitavi se tekstovi uče napamet. Svih sedam umijeća treba shvatiti sasvim teorijskim umijećima. Ni aritmetika ni geometrija nemaju praktičnu vrijednost i nisu instrument proučavanja prirode, već potpora tumačenju svijeta projiciranog Biblijom. Ni astronomija, dakako, nema svoje današnje značenje, već je – za razliku od aritmetike i geometrije koje nam otkrivaju unutarnju strukturu – vanjska struktura svijeta i njegove božanske prirode.

Ovakvo je obrazovanje dakle, svoje utemeljenje pronašlo u društvenim zahtjevima (koje oblikuje, kao i danas, društvena elita, politička elita) i u suvremenim znanstvenim dometima koji su spajali iskustva i znanja antike sa zasadama bogate kršćanske literature (koja uključuje i kanonske spise). Nakon ove škole otvorenje put na Sveučilište: put na pravu, teologiji ili filozofiji.

Kako je isusovačko misionarstvo utrlo put prvom »globalnom« obrazovnom konceptu, to se nakon gotovo dva stoljeća njegova širenja osjeća potreba za stvaranjem čvršće strukture, kao i za uvođenjem nekih planskih i programskih inovacija. Osamnaesto će stoljeće već za apsolutizma postati gladno nekih znanja i vještina koji se kroz septem artes liberales naprosto nisu mogli steći. Počet će pritisak za uvođenjem praktičnih znanja (osobito u prirodoslovlju), a tad će se na sceni pojaviti i potreba za učenjem grčkoga jezika (koji postaje fakultativni predmet). Sve se te nove okolnosti – koje polako, prema potrebama i mogućnostima, ulaze u školski sustav kodificiraju na prostoru Austrijskoga carstva aktom Ratio educationis što gaje donijela carica Marija Terezija 1776. godine.

Tako inoviran sustav potrajat će na našem prostoru još pune 74 godine kad će na nove potrebe industrijskoga društva i eksplozije znanosti odgovoriti korijenita reforma školstva provedena 1850. godine pod palicom ministra prosvjete Lea Thuna. Ta će reforma iz temelja promijeniti školski sustav.

Uvodi se moderno školstvo temeljeno na »nastavnim predmetima«, »razredu«, »nastavnom satu«, »školskoj godini« – što sve baštinitimo u nepromijenjenu obliku sve do danas.

Što su u toj promjeni dogodilo s poukom klasičnih jezika?

I latinski jezik – jezik nastave isusovačkih gimnazija – i grčki jezik (tek stidljivi fakultativni appendix iz kasnijeg razdoblja) mijenjaju svoje ranije pozicije: postaju nastavni predmeti. Najvažnije, doduše, nastavni predmeti gimnazije (koja i dalje jedina vodi na sveučilište), ali ipak samo nastavni predmeti.

Oni se sad u školama poučavaju na temelju znanstvenih proučavanja koja – kako s nostalgijom spominjemo – u 19. stoljeću (iz različitih, katkad sasvim neznanstvenih razloga) doživljavaju svoje zvjezdane trenutke. Temeljni znanstveni prosede jezikoslovnih istraživanja oslanja se na mladogramatičarsku misao: klasične jezike (koji se na sreću više ne mijenjaju, pa ih je moguće – poput fosila ili leptira u prirodoslovnim disciplinama – proučavati kao u muzejskim vitrinama) treba u cijelosti rastaviti na najmanje dijelove, pa te dijelove sustavno i jasno sistematizirati. Jednom tako pregledno sistematizirani dijelovi (opisani prikladnim primjerima) omogućit će i svakome tko uči da ovlada tim jezicima. Kako se u tim parametrima (škole za socijalnu elitu koja će krenuti na sveučilište, još uvijek uvelike okrenuto teorijskim predmetima i mladogramatičarskog prosede) ponaša pouka klasičnih jezika?

. . .

Prije svega, u području plana obuhvaća upravo lavovski dio školske satnice: oko jedne trećine! U metodama ona je okrenuta pouci na primjerima koje treba slagati po određenom obrascu, a po tehnikama je okrenuta uglavnom memoriranju. Što se pak tiče društvenih zahtjeva, škola tog vremena krajnje je selektivna i to je njezina bitna funkcija. Ona je u neku ruku sito koje mora prosijati buduću obrazovanu elitu, tako da će selekcija biti nemilosrdna, a broj učenika koji odustaju golem. Ukratko, i socijalni zahtjevi za elitizmom i mladogramatičarski znanstveni prosedei stvorili su školu koja je servirala – posve svjesno – samo najtalentiraniji dio mlade generacije (onaj iznadprosječni dio Gaussove krivulje koji pokriva tek oko 5% cijele populacije). Tadašnje je društvo – za sve svoje obrazovne, kulturne i gospodarske potrebe trebalo upravo takvu kvalifikacijsku strukturu i škola im je takvu strukturu i osiguravala.

Kakav je pak bio konkretan metodički pristup u tim vremenima danas je gotovo nemoguće rekonstruirati. Hrvatska metodička literatura izuzetno je skromna⁵, pa nam tek povremene reminiscencije pisaca na svoje školske dane tek malo odižu zastor s jedne dvano prohujale predstave. Usud je naime pedagoškog akta da je jedinstven i neponovljiv jer se uvijek odvija pred novim auditorijem. Traje dakle samo dok teče nastavni proces i izlaskom iz razreda prelazi u sjećanje. Rekonstruirati dakle metodičke postupke možemo tek po fragmentima sjećanja, a jedini nešto čvršći oslonac pružaju nam školski priročnici pripremljeni za određeni oblik nastavne prakse.

Pravi se moderni priručnici za nastavu latinskoga jezika pojavljuju u Hrvatskoj upravo u vezi s Thunovom reformom i u početku će se priređivati kao prijevodi s njemačkoga

⁵ Upozoravam da gotovo i nema proučavanja povijesti metode, odnosno povijesti nastavnih procesa. Tek bi rad u arhivima izvukao možda sačuvane obrasce pripremanja nastavnika, koncepte predavanja, odnosno ispitna pitanja. O tome su nešto pisali potpisnik ovih redaka i prof. Bruna Kuntić Makvić koja se bavila analizom ispitnih pitanja na visokoškolskoj razini.

izvornika, da bi korak po korak započeo postupak prerađivanja tih priručnika za hrvatsku nastavnu praksu.

Mladogramatičarski koncept iscrpnoga opisa rezultirat će tako i udžbenicima, odnosno priručnicima, oblikovanim kao pregled svih morfoloških i sintaktičkih osobina latinskoga jezika pretočen u niz primjera: kao da šetamo nekim preglednim muzejem u kojem su umjesto leptira ili stijenja izvješeni svi latinski oblici odnosno prikazane svi odnosi latinske rečenice. Žepičev udžbenik tiskan u više izdanja tako će i biti naslovljen: Skladnja latinskoga jezika, a donijet će primjere i vježbe iz kojih učenici mogu s jedne strane na primjerima naučiti funkcioniranje latinske rečenice, a tad na primjerima (poput matematike) primijeniti ta znanja u novim uvjetima. Kako je koncept iscrpnog opisa podrazumijevao potrebu da se uz uobičajene, paradigmatički objašnjene modele navodi i čitav niz slučajeva koji iz toga okvira izlaze, nastaje potreba da se stvore pregledi izuzetaka (u rodu, oblicima, funkcijama) za koje se zahtijeva da budu usvojeni. No u tom konceptu to je i posve logično: model koji se primjenjuje model je pošiljatelj, jer se očekuje da će akademski obrazovani građanin svoju doktorsku disertaciju pisati latinskim! Stoga je potrebno predvidjeti sve pretpostavljene modele, kako pri upotrebi latinskoga ne bi došlo do praznina.

Ukratko: zahtjevi što ih društvo postavlja, cijeli VJjednosni sustav, obrazovna vertikala, socijalna promocija koja iz obrazovanosti proistječe⁶, sve to servisira jedan koncept znanstvene obrade latinskoga i grčkoga jezika pretvoren kroz metodičke filtre u nastavu latinskoga i grčkoga jezika u gimnazijama⁷. Učenik mora svladati sve »pravilne« oblike latinskoga i grčkoga jezika, pa onda bezbroj »izuzetaka«. Tko to nije u stanju jednostavno mora napustiti školu⁸.

Uza sve moguće modifikacije i dopune, koje će umanjiti udio klasičnih jezika u nastavi klasičnih gimnazija tijekom prve polovice 20. stoljeća, ovakav će metodički i pedagoško

⁶ A koju još danas osjećamo u vidu sindroma Ivica Kičmanovića, lika iz Kovačićeva djela U registraturi.

⁷ Gimnazija u 19. stoljeću jedina vodi na Sveučilište. Paralelno se za potrebe industrije i obrta pojavljuju tzv. realke, škole s više praktičnih predmeta, realnih predmeta, predmeta u suglasju s realnošću, dakle svakodnevnim potrebama. Te će realke prvo trajati 7 godina da bi se krajem 19. stoljeća produljile na 8 godine i polako prerasle u tzv. realne gimnazije koje će davati studente politehničkih fakulteta, te visokoškolskih smjerova koji niču sukladno eksploziji znanosti s kraja toga vijeka. Prirodoslovlje i tehnički fakulteti dobivaju na taj način kvalitetne studente koji su već u određenoj mjeri zagazili na područje prirodoslovlja i tehničkih znanja, no i dalje imaju velik udio klasičnih jezika u strukturi nastavnog plana. Za razliku od gimnazija, koje sve češće nazivamo klasičnima, u kojima se latinski počinje učiti u 1., a grčki u 3. razredu, u realnim gimnazijama imamo pomak i u količini i u vremenu početka učenja: latinski započinje u 3. a grčki u 5. razredu, a broj nastavnih sati je znatno manji od broja sati u klasičnim gimnazijama. Dok će se ondje raditi sa po 6 sati u prvim godinama, što se prema kraju školovanja smanjuje na 5, pa 4 sata, u realnim će se gimnazijama raditi sa po 3 odnosno 2 sata tjedno.

⁸ Gotovo da je kliše poznata činjenica da je Krleža zbog drugog reda, negativne ocjene, iz grčkoga (bila mu je treća jedinica) napustio II. klasičnu gimnaziju i otišao u Ludoviceum. O tome je bezbroj puta pisao, a taj ožiljak neuspjeha iz grčkog pravit će njegovu literaturu posvuda. U Zastavama tako – u ironičnom osvrtu dakako – navodi vremena glagola gignosko onako kako su se morala naučiti napamet i onda kao i danas.

pristup pouci latinskoga i grčkoga jezika potrajati sve do 1945. godine⁹. Tada se situacija iz temelja mijenja.

Novi će društveni zahtjevi već od prvog koraka nove vlasti biti okrenuti omasovljenju školovanja i ukidanju školskog elitizma. A koji je tip škole bio nepoželjniji i udaljeniji od novih društvenih potreba nego klasična gimnazija! Nekoliko poslijeratnih godina sudbina klasičnih gimnazija činila se zapčaćenom. No ipak, to su kaotično vrijeme u Hrvatskoj preživjele dvije: Klasična gimnazija u Zagrebu (integrirana od nekadašnje I. i II. klasične gimnazije), te Gimnazija Natko Nodilo u Splitu. U realnim pak gimnazijama nestaje grčki, a latinski ostaje u vrlo reduciranom opsegu.

Profesor Veljko Gortan, tad asistent Odsjeka za klasičnu filologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu preuzima na sebe ulogu da u nemogućoj situaciji potraži izlaz. Pred njim se nalazi problem kvadrature kruga: kako pomiriti mladogramatičarski pristup (jer strukturalizam koji će dominirati drugom polovicom 20. stoljeća i revolucionirati pouku modernih jezika početkom šezdesetih godina još nigdje - bar što se tiče pouke klasičnih jezika - nije uhvatio korijen), elitistički u srži, s potrebama masovnog učenja klasičnih jezika?¹⁰

Status quo vodio je u izolaciju i nestanak pouke klasičnih jezika (a bilo je, kao i danas, mnogo zagovaratelja te ideje), pa je pred profesorom Gortanom bio pravi izazov da omogućiti redovnu nastavnu praksu: kvalitetnu pouku i mogućnost da većina učenika svlada osnovno gradivo latinskoga jezika.

Rezultat Gortanova rada je njegova Gramatika latinskoga jezika (i udžbenici spomenuti u početku, dakako), koja sasvim jasno naznačuje pravac Gortanova razmišljanja – i djelovanja – da bi latinskom jeziku osigurao budućnost.

Usporedimo li principe na kojima počiva Latinska gramatika Julija Golika i one koje postavlja Gortan, lako je uvidjeti da je Gortanova Gramatika zadržala sva ona ključna dostignuća koja nam je namrla mladogramatičarska marljivost: cjelina opisa sustava ostala je nenačeta. No u onome dijelu u kojem su mladogramatičari uživali, u izuzecima, Gortan je krajnje racionalan. Ni on neće napustiti to omiljeno područje mladogramatičara, ali će poduzeti »veliko spremanje«. U tom je poslu posegnuo za principom koristi, odnosno ispušta ono što je opisano u rječniku ili ono što se u tekstovima pojavljuje izuzetno rijetko, pa će se u udžbenicima pojaviti u bilješkama.

Gortanu je sasvim jasno da je aktivno ovladavanje latinskim jezikom ostalo samo na studentima klasične filologije, dok je nekadašnji običaj da se doktorske disertacije pišu latinskim jezikom odavno napušten. Stoga je za školske potrebe nužno ovladati sustavom i onim pojavama koje se u sustav ne uklapaju, ali samo u mjeri koja je neophodna

za razumijevanje tekstova. Sve ostalo treba raditi na visokoškolskoj razini. Gortan dakle prije 60 godina utire put kojim treba krenuti: pouku latinskoga jezika približiti cijeloj populaciji, dakle i onima koji tim jezikom mogu ovladati samo na informativnoj razini; u početnom stupnju ovladati osnovama sustava i frekventnim izuzecima nužnima za rad na tekstovima; odijeliti razine učenja, tako da se na visokoškolskoj razini poučavaju detalji gramatičke strukture; učenje primjera kombinirati s tekstovima; okrenuti se modelu primaoca poruke namjesto modela pošiljaoca (što ostaje pristup za visokoškolsku razinu).

Praktična rješenja Gortanove Gramatike (i njegovi udžbenici, dakako) omogućila su opstanak učenja latinskoga jezika u hrvatskom školskom sustavu. No osim toga, Gortan nam je, posredno, uputio i poruku: svako okruženje u kojem se pouka klasičnih jezika nađe zahtijeva konkretna, praktična rješenja. Ako ih pronademo – a njemu je to u tom vremenu uspjelo – ispunit ćemo svoju stručnu zadaću. I još nam je nešto poručio profesor Gortan: nema modela koji vrijedi za sva vremena i mi se, kao predani stručnjaci na ovom području, moramo truditi da iznalazimo nove modele i usklađujemo načela i praksu pouke klasičnih jezika s dosezima znanstvenih istraživanja, ali i s potrebama zajednice. Zastajanje na tom putu pretvara nas od sudionika u suputnike obrazovnog sustava, a to je najgora pozicija u koju se struka može dovesti.

Taj Gortanov poučak, implicitan u njegovoj Gramatici, jedna je od najvrednijih poruka koje su upućene njegovim nasljednicima.

⁹ Bilo bi možda pravednije reći do 1941. godine jer će tijekom II. svjetskog rata školsko djelovanje zamrijeti, a učenici će uglavnom polagati ispite na kraju godine.

¹⁰ Podsjećam da je Zagreb nakon II. svjetskog rata imao samo 4 realne i 3 klasične gimnazije (dvije državne i nadbiskupsku), da bi 1966. godine imao 17 realnih, te Klasičnu gimnaziju i Nadbiskupsku klasičnu gimnaziju koja nije imala pravo javnosti. Broj je učenika dakle upetorostručen, a značajno se smanjilo i napuštanje škole zbog negativnih ocjena.